

Jarosław Bąbka

Uniwersytet Zielonogórski

Wydział Pedagogiki, Psychologii i Socjologii

ORCID: 0000-0002-8675-553X

Proinkluzyjne walory kapitału społecznego osób z niepełnosprawnością

Summary

POST-INCLUSIVE VALUES OF SOCIAL CAPITAL IN TERMS OF PEOPLE WITH ISABILITIES

People with disabilities form a group which is threatened by social exclusion. Social sciences are becoming more and more concerned about social capital issues in terms of creating programmes for social inclusion of various marginalised groups. The paper discusses selected concepts of social capital according to James Coleman, Nan Lin, Francis Fukuyama and Robert D. Putnam. The author of the paper has made a comparative analysis of the results of various authors' research on the social capital of the non-disabled (fully-fit) and the disabled in terms of: (1) social networks, (2) social trust, (3) compliance with social rules, social exchange and cooperation, (4) communication skills and (5) feeling of physical and mental health. The paper presents argumentation on a macrosystem, mesocosm and microsystem level justifying the need to use social capital as a theoretical support for creating social inclusion network in relation to the disabled. The issue is to leave a charity and paternal model applied in the activities for persons with disabilities and to follow the model of inclusion and participation. The discussion is supplemented by a description of challenges that special education is facing in terms of further research work on social capital.

Key words: social capital, disability, social inclusion

red. Paulina Marchlik

Wprowadzenie

Problematyka kapitału społecznego jest podejmowana w wielu dziedzinach nauki, m.in.: w ekonomii (Sierocińska 2011), socjologii (Kwiatkowski, Theis 2004;

Sztompka 2016), geografii (Działek 2011), psychologii (Czapiński 2008), a także w naukach politycznych (Growiec 2011) czy pracy socjalnej (Kiersztyn 2004). W ostatnich latach wzrosło zainteresowanie tym zagadnieniem również w pedagogice (Bąbka 2014; Fajfer-Kruczek 2015; Dudzikowa 2011; Nowak 2012). Kapitał społeczny stanowi sieć powiązań między ludźmi, umożliwiającą rozwiązywanie różnych problemów jednostek, grup społecznych, społeczności lokalnych, a nawet całych społeczeństw. W związku z tym warto się zastanowić nad wykorzystaniem koncepcji kapitału społecznego na gruncie pedagogiki specjalnej pod kątem poszukiwania rozwiązań sprzyjających inkluzji jednostek z ograniczeniami sprawności. Osoby z niepełnosprawnością stanowią grupę narażoną na marginalizację i społeczne wykluczenie w różnych dziedzinach życia. W kontekście paradygmatu emancypacji i normalizacji (Chrzanowska 2015; Krause 2010) oraz idei empowermentu (Theunissen, Plaute 2002) są uzasadnione rozważania dotyczące proinkluzyjnych walorów kapitału społecznego umożliwiającego osobom zagrożonym wykluczeniem budowanie sieci społecznych oraz samoorganizowanie się, przejmowanie kontroli nad swoim życiem, społeczną partycypację. U podstaw pedagogicznych rozważań dotyczących kapitału społecznego znajdują się koncepcje uznane już za klasyczne, takich autorów jak: Pierre Bourdieu (1986), James Coleman (1990), Francis Fukuyama (1997), Robert Putnam (1995, 2008) czy Nan Lin (1999, 2001, 2004). Celem artykułu, w którym wykorzystano analizę tekstów naukowych, jest: (1) ukazanie na podstawie badań różnych aspektów funkcjonowania osób z niepełnosprawnością w porównaniu z pełnosprawnymi, które bezpośrednio lub pośrednio są związane z kapitałem społecznym, (2) przedstawienie argumentacji dotyczącej proinkluzyjnych walorów kapitału społecznego, (3) zaproponowanie kierunków badań mieszczących się w obszarze pedagogiki specjalnej związanych z kapitałem społecznym osób z ograniczeniami sprawności.

Kapitał społeczny w kontekście wybranych koncepcji

Zrozumienie istoty pojęcia kapitału społecznego wymaga nawiązania do ekonomicznego sensu, oznaczającego zasób, który można wytworzyć, akumulować, pomnożyć, ale również stracić. Związek frazeologiczny z pojęciem społeczny sugeruje, że istotne są relacje, sieci społeczne, które mogą być wykorzystywane przez ludzi lub grupy w celu korzystania z tkwiących w nich

zasobów. Pierre Bourdieu (1986) traktuje kapitał społeczny jako zbiór rzeczywistych i potencjalnych zasobów, jakie są związane z posiadaniem trwałej sieci bazującej na wzajemnej znajomości i uznaniu, członkostwie w grupie, która poprzez kolektyw dostarcza swoim członkom różnych form wsparcia. James S. Coleman (za Kwiatkowski, Theiss 2004: 15) odnosi kapitał społeczny do umiejętności „współpracy międzyludzkiej w obrębie grup i organizacji w celu realizacji wspólnych interesów”. Z kolei Robert D. Putnam (1995) kapitał społeczny odnosi się do takich cech organizacji społeczeństwa jak zaufanie, normy i powiązania, które mogą zwiększyć sprawność społeczeństwa ułatwiając skoordynowane działania. Dla Francisa Fukuyamy (2003: 169) kapitał społeczny to: „Zestaw nieformalnych wartości i norm etycznych wspólnych dla członków określonej grupy i umożliwiającej im skuteczne współdziałanie”. Inną koncepcją jest ujęcie Nana Lina (1999: 2001), który definiuje kapitał społeczny jako zasoby zawarte w strukturze społecznej, mobilizowane poprzez celowe działania. Z przeglądu definicji wynika, że kapitał społeczny jest zjawiskiem wielowymiarowym oraz że można go ujmować poprzez akcentowanie różnych jego aspektów. Pierre Bourdieu użył pojęcia kapitał społeczny, ponieważ nie da się opisać funkcjonowania świata społecznego wyłącznie w kategoriach cyrkulacji kapitału ekonomicznego. Autor wyróżnił trzy rodzaje kapitału: ekonomiczny (przedmioty materialne, pieniądze), kulturowy (styl życia, zwyczaje) i społeczny (sieć powiązań i stosunków społecznych). Kapitał społeczny wiąże się z kontaktami i członkostwem w grupie, pełni funkcję „mnożnika” pozostałych form kapitału oraz pozwala czerpać z nich większe zyski. Między różnymi formami kapitału może zachodzić tzw. konwersja, która pozwala przekształcić jedną formę zasobu w inną (Bourdieu 1986). James Coleman definiuje kapitał społeczny pod kątem jego funkcji. Kapitał społeczny nie leży w jednostkach, ale w relacjach społecznych między nimi, jest realnym lub potencjalnym zasobem, czerpanym ze społecznych interakcji. Na kapitał społeczny składają się takie formy jak zaufanie, normy i powiązania, które zwiększają skoordynowane działania. Kapitał jest zależny od tego, w jakim stopniu ludzie sobie ufają, od norm, które mogą ułatwiać lub ograniczać działania ludzi na rzecz dobra wspólnego oraz sieci powiązań między członkami danej grupy (Coleman: za Kwiatkowski, Theis 2004: 15). Robert Putnam (1995), podobnie jak Coleman, definiuje kapitał społeczny przez pryzmat takich cech jak zaufanie, normy i powiązania, ale odnosi je zbiorowości społecznych. Putnam (1995: 270–271) widzi kapitał społeczny szerzej, w kontekście sieci obywatelskiego zaangażowania. Im są one gęstsze,

tym większe prawdopodobieństwo współpracy między ludźmi. Sieci obywatelskiego zaangażowania spełniają wiele funkcji, m.in. sprzyjają powstawaniu norm wzajemności oraz społecznemu zaufaniu, umożliwiają komunikację i przepływ informacji, stanowią wzór przyszłej udanej współpracy. Zdaniem autora dzięki kapitałowi społecznemu można osiągnąć o wiele więcej: „Spontaniczna współpraca jest łatwiejsza dzięki społecznemu kapitałowi” (Putnam 1995: 258). Za Putnamiem (2008: 14, 40) wyodrębnia się dwa rodzaje kapitału społecznego: wiążący i pomostowy. Kapitał wiążący (*bonding social capital*), określane jako ekskluzyjny, sprzyja łączeniu się ludzi podobnych do siebie pod względem socjodemograficznym (płeć, pochodzenie, klasa społeczna) oraz tworzeniu wsparcia uwarunkowanego poczuciem solidarności (np. w rodzinie). Kapitał pomostowy (*bridging social capital*), określane jako inkluzyjny, charakteryzuje sieci społeczne ludzi o różnych charakterystykach socjodemograficznych. Tego typu kapitał sprzyja dostępowi ludzi do zasobów niedostępnych w obrębie wspólnoty, do której oni przynależą. Nan Lin (2001) wiąże kapitał społeczny z zasobami, które są zawarte strukturze społecznej. Autor wyróżnia dwa typy aktywności związanej z dostępem do zasobów zawartych w sieci: (1) działania ekspresyjne (*expressive actions*) oraz (2) działania instrumentalne (*instrumental actions*). Działania o charakterze ekspresyjnym pozwalają ludziom uzyskać takie korzyści jak np. ochrona przed chorobami, zdrowie psychiczne, zadowolenie z życia. Działania instrumentalne wiążą się z uzyskiwaniem korzyści ekonomicznych (dobra materialne, praca), politycznych (postawy obywatelskie) oraz społecznych (pozytywne opinie na temat ludzi w społeczności) (Lin 1999: 40; Lin 2004: 56–59).

Coraz częściej odchodzi się od ujmowania kapitału indywidualnego i zbiorowego jako opozycji na rzecz zjawiska wielowymiarowego. Zdaniem Piotra Sztompki (2016: 334) „grupa jest taka, jakie relacje wiążą jej członków”. I odwrotnie w jednostkach odzwierciedlają się wartości, normy obowiązujące w grupie. Wynika z tego, że kapitał społeczny można analizować na trzech poziomach: mikrosystemowym, mezosystemowym i makrosystemowym. Na poziomie mikro chodzi o jednostki i ich wzajemne powiązania, uczestnictwo w sieciach społecznych pod kątem uzyskiwania indywidualnych korzyści. Na poziomie mezo badane są społeczności lokalne, a także współpraca między różnymi instytucjami. Poziom makro pozwala ujmować kapitał społeczny w odniesieniu do regionów, państw (Działek 2011; Stankiewicz 2016). Podkreśla się znaczenie takich aspektów, jak powiązania (sieci), wartości, normy oraz zaufanie, które stanowią kryteria myślenia o kapitale społecznym. Przywołane tu

jego koncepcje łączy aspekt relacji, więzi międzyludzkich, które sprzyjają realizacji celów indywidualnych i grupowych oraz czerpaniu korzyści z zasobów tkwiących w sieciach społecznych. Choć liczba i gęstość sieci są do ustalenia, to nie są one gwarancją kapitału społecznego. Decyduje o tym kontekst, w którym są one wytwarzane (Kwiatkowski 2005: 76–78). Zaufanie jest traktowane przez wielu badaczy jako czynnik podstawowy do wystąpienia kapitału społecznego. Z kolei umiejętności podejmowania wspólnych działań, współpracy przez jednostki to wskaźniki świadczące o zdolności do podziału pracy, wymiany dóbr i usług, a więc regule wzajemności (Działek 2011; Growiec 2011). W opracowaniu przyjęto rozumienie kapitału społecznego jako „wynikającą z zaufania oraz obowiązujących norm i wzorów postępowania, zdolność obywateli do mobilizacji i łączenia zasobów, która sprzyja kreatywności oraz wzmacnia wolę współpracy i porozumienia w osiąganiu wspólnych celów (Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. Dz. Urz. 2013, poz. 378). Trudno się nie zgodzić z Emilią Stankiewicz (2016: 44–64), która podaje, że ze względu na wielość aspektów kapitału społecznego, a także jego relacyjny charakter, dyskusja pojęciowa, operacjonalizacja, pomiar zjawiska nigdy nie będą całościowe, zadawałające oraz nie ukażą jego pełnego obrazu.

Kapitał społeczny osób z niepełnosprawnością oraz pełnosprawnych – analiza porównawcza

W tej części artykułu dokonam próby syntetycznego ujęcia wybranych badań, uwzględniających różne aspekty kapitału społecznego osób z niepełnosprawnością w porównaniu z pełnosprawnymi. Niestety niewiele jest badań dotyczących kapitału społecznego osób z niepełnosprawnością. Te, do których się odwołało, trudno jest ze sobą porównywać ze względu na analizowane różne zmienne, cechy demograficzne grup oraz zastosowane metody. Obecna analiza porównawcza stanowi jedynie przyczynek do myślenia o kapitale społecznym osób z niepełnosprawnością oraz pełnosprawnych w zakresie: (1) sieci społecznych, w tym kapitału wiążącego i pomostowego, (2) zaufania społecznego, (3) przestrzegania norm społecznych, wymiany społecznej, współpracy, (4) kompetencji komunikacyjnych, (5) poczucia zdrowia fizycznego i psychicznego. Dla myślenia o proinkluzywnych walorach kapitału społecznego niezbędna jest analiza porównawcza pod kątem psychospołecznego funkcjonowania osób z nie-

pełnosprawnością oraz pełnosprawnych. Dzięki temu można ustalić różnice między grupami, które utrudniają koegzystencję oraz wspólne budowanie sieci społecznej inkluzji w celu czerpania korzyści z zasobów kapitału społecznego.

Tomasz Masłyk, Ewa Migaczewska, Maria Stojkow, Dorota Żuchowska-Skiba (2016) dowodzą, że są różnice między wskaźnikami kapitału wiążącego oraz pomostowego osób pełnosprawnych i tych z niepełnosprawnością. Osoby z niepełnosprawnością funkcjonują w mniejszych sieciach społecznych, rzadziej utrzymują regularne kontakty z rodziną oraz bliskimi – w porównaniu z pełnosprawnymi. Podobnie ma się rzecz w przypadku kapitału pomostowego, który dotyczy osób o odmiennej charakterystyce społecznej. Jednostki z ograniczeniami sprawności rzadziej wchodzi w relacje z osobami z innych kręgów społecznych niż własna grupa, np. rodzina. Kluczowym aspektem kapitału społecznego oraz czynnikiem sprzyjającym funkcjonowaniu w grupach jest zaufanie społeczne. Generalnie Polacy od lat charakteryzują się niskim poziomem zaufania społecznego (Czapiński 2015). Osoby z niepełnosprawnością deklarują zdecydowanie niższy poziom zaufania w stosunku do innych ludzi, a także do instytucji, co utrudnia im funkcjonowanie w sieciach społecznych w porównaniu z pełnosprawnymi. Osoby z niepełnosprawnością bardziej ufają osobom z kręgu rodziny, która zapewnia im wsparcie. Zaufanie i silne więzi z rodziną ograniczają możliwości wchodzenia w dalsze relacje społeczne oraz nabywanie kompetencji społecznych, co w konsekwencji przyczynia się do wzmacniania barier przed światem zewnętrznym (Chodyniecka, Rycielski 2008; Masłyk i in. 2016). Z kapitałem społecznym bardzo mocno są związane wartości oraz normy społeczne dotyczące, np. przestrzegania obowiązujących zasad, wymiany, współpracy. Z dostępnych w tym zakresie badań wynika, że osoby z niepełnosprawnością częściej niż pełnosprawni cenią wartość wesołego życia, związaną z potrzebą pozytywnych, radosnych przeżyć, oraz – co może dziwić – nie przywiązują znaczenia do planowania własnej przyszłości. Tym można, w jakimś stopniu, tłumaczyć syndrom wyuczonej bezradności, roszczeniowość, niski wskaźnik podejmowania pracy przez osoby z niepełnosprawnością (Chodyniecka, Rycielski 2008). Grupa osób z niepełnosprawnością przejawia niższy poziom respektowania zasad w porównaniu z pełnosprawnymi. Ponadto osoby z niepełnosprawnością niżej niż pełnosprawni oceniają poziom wymiany społecznej z innymi ludźmi, polegającej na okazywaniu sobie pomocy (tamże). Niższy poziom wymiany oraz współpracy zaznacza się już u młodzieży z niepełnosprawnością w porównaniu z pełnosprawnymi (Bąbka 2012). Wymiana i współpraca może różnie się kształtować w zależności od tego, czy jest ona realizowana w grupie

swoich – niepełnosprawnych, czy z pełnosprawnymi. Udowodniono, że współpraca i wymiana odgrywa duże znaczenie dla jakości życia osób z niepełnosprawnością. Stwierdzono, że współpraca wewnątrz grupy niepełnosprawnych przyczynia się do poprawy nastroju, osłabienia negatywnego autostereotypu, rozwoju kompetencji społecznych oraz komunikacyjnych, które sprzyjają budowaniu kapitału społecznego (Iwański, Owczarek 2010). Porównywano rozwój kompetencji społecznych i komunikacyjnych, które są niezbędne dla budowania kapitału społecznego w grupie pełnosprawnych i osób z niepełnosprawnością. Porównywane grupy dysponowały podobnymi możliwościami w zakresie tworzenia i odbierania komunikatów, ale między nimi widoczne były różnice w sposobie wykorzystania zasobów językowych, czyli profilu komunikacyjnego. U osób z niepełnosprawnością zaobserwowano bierny styl komunikacji, zarówno na poziomie formalnym języka, jak i w postawie życiowej. Pola semantyczne związane z przeszkodami, problemami były kojarzone z wątkiem otrzymywania pomocy, a nie rozwiązywania problemów. Umiejętności komunikacyjne są niezbędne osobom z niepełnosprawnością w wielu sytuacjach życiowych, np. w urzędzie, podczas ubiegania się o pracę, w sytuacji brania udziału w programach interwencyjnych, jak i w ramach samoorganizowania się i samopomocy. Kolejny analizowany aspekt kapitału społecznego dotyczy społecznej partycypacji. Osoby z niepełnosprawnością rzadziej, w porównaniu z pełnosprawnymi, podejmują działania związane z angażowaniem się na rzecz środowiska lokalnego (np. działanie na rzecz organizacji, członkostwo w organizacji, udział w zebraniu publicznym itp.) (Masłyk i in. 2017). Działalność społeczna i obywatelska tej grupy stanowiła jedynie 8% ogółu aktywności grupy (Wiszejko-Wierzbicka 2010). Niektórzy badacze a wśród nich np. Tomasz Masłyk (2017), Piotr Sztompka (2016), ukazują związek między kapitałem społecznym a takimi zasobami człowieka jak: zdrowie fizyczne, psychiczne, jakość życia. Osoby z ograniczeniami sprawności nisko oceniają stan zdrowia, zarówno w aspekcie przeszłym, teraźniejszym, jak i przyszłym. Niepokojący jest wyższy poziom depresyjności u tej grupy społecznej, w porównaniu z pełnosprawnymi, co wiąże się odczuwaniem smutku, niepokoju, samotności oraz utratą kontroli nad własnym życiem (Masłyk 2017; Chodyniecka, Rycielski 2008). Trudno się też dziwić, że niepełnosprawni cenią własne zdrowie, a pełnosprawni, np. optymizm. Osoby z niepełnosprawnością, w związku z doświadczaniem problemów zdrowotnych, mogą się bardziej koncentrować się na sobie (co sprzyja utrwalaniu strategii adaptacyjnej), niż na potrzebach innych osób oraz wspólnych inicjatywach (Masłyk 2017; Chodyniecka, Rycielski 2008).

Masłyk (2017: 176–179) dowodzi, że im wyższy zasób kapitału wiążącego w przypadku osób z niepełnosprawnością, tym niższa ocena zdrowia. Jest prawdopodobne, że słaba kondycja zdrowotna wymusza troskę wielu osób z bliskiego kręgu i częste kontakty z nimi. Odnotowano związek kapitału wiążącego oraz pomostowego z zadowoleniem z życia u osób z niepełnosprawnością, jak i pełnosprawnych. Oznacza to, że większe sieci społeczne (kapitał wiążący i pomostowy) wpływają pozytywnie na zdrowie psychiczne i zadowolenie z życia. Istnieją przesłanki, że kapitał społeczny wywołuje efekt buforowy, ponieważ łagodzi skutki chorób, stres psychologiczny oraz zapobiega depresji (Fiorillo, Sabatini, za: Sztompke 2016: 310).

Z analizy dostępnych badań wynika, że osoby z niepełnosprawnością w porównaniu z pełnosprawnymi, uzyskują gorsze wyniki we wszystkich analizowanych aspektach psychospołecznego funkcjonowania, które są związane z kapitałem społecznym. Badania potwierdzają kruchość kapitału społecznego grupy osób z niepełnosprawnością, co może im utrudniać społeczną inkluzję. Osoby z niepełnosprawnością tworzą sieci społeczne głównie poprzez relacje z członkami rodziny. Istnieje potrzeba budowania kapitału pomostowego z osobami pełnosprawnymi, aby między nimi dochodziło do wymiany społecznej. Zaznaczające się różnice między porównywanymi grupami, np. w zakresie zdrowia psychicznego, komunikacji, postaw sprzyjających współpracy oraz wymianie świadczą o tym, że ich przedstawiciele mogą być niekompatybilni do nawiązywania wzajemnych relacji i funkcjonowania w sieciach społecznej inkluzji. Mają oni bowiem inne zasoby, inne problemy egzystencjalne oraz inne oczekiwania. Ponadto grupy różnią się poziomem kapitału wiążącego i pomostowego mierzonego wielkością sieci społecznych. We wcześniejszych rozważaniach przyjęto, że kapitał społeczny jest zjawiskiem wielowymiarowym. Jest prawdopodobne, że analizowane aspekty związane z kapitałem społecznym mogą wchodzić ze sobą w interakcję. Gorsze wyniki w zakresie kapitału społecznego, jaki uzyskała grupa osób z niepełnosprawnością w porównaniu z pełnosprawnymi, mogą wyjaśniać zjawisko zagrożenia ich marginalizacją oraz społecznym wykluczeniem. Przedstawione wyniki badań potwierdzają koncepcję Lina (1999; 2004), że dzięki dostępowi do kapitału społecznego (wiążącego i pomostowego) można uruchamiać działania ekspresyjne, które przyczyniają się do poprawy zdrowia psychicznego oraz jakości życia u osób z niepełnosprawnością. Można też domniemywać, że u tej grupy społecznej te zasoby są pierwotne w stosunku do korzyści ekonomicznych związanych z pracą zawodową i dobrami materialnymi. Jest prawdopodobne, że dostęp do sieci społecznych

będzie również sprzyjał działaniom instrumentalnym związanym z uzyskiwaniem korzyści ekonomicznych (dobra materialne, praca), politycznych (postawy obywatelskie) oraz społecznych (aktywność w środowisku lokalnym). Badania wykazały kruchość kapitału pomostowego, co ogranicza podejmowanie działań instrumentalnych (Masłyk 2017; Masłyk i in. 2016). Ta problematyka wymaga dalszych badań.

Proinkluzyjne walory kapitału społecznego

Osoby z niepełnosprawnością stanowią grupę narażoną na marginalizację i społeczne wykluczenie w różnych dziedzinach życia, np. edukacji, pracy, kulturze itp. (Chrzanowska 2009; Nowak 2012; Szumski 2010; Żuraw 2012). W związku z tym wiele się ostatnio mówi i pisze o inkluzji osób z niepełnosprawnością. Niestety z literatury przedmiotu nie wynika, w jaki sposób miała by się ona dokonać. W tym zakresie istnieje luka. W opracowaniu przyjęto, że koncepcje kapitału społecznego mogą stanowić teoretyczne zaplecze związane z myśleniem o inkluzji osób z niepełnosprawnością. Dlatego w tej części opracowania przedstawiono argumenty uzasadniające proinkluzyjne walory kapitału społecznego. Inkluzja społeczna oznacza proces włączenia do społeczeństwa osób zagrożonych wykluczeniem, poprzez oferowanie im wsparcia, umożliwiającego funkcjonowanie w różnych dziedzinach życia (Szatur-Jaworowska 2005). Piotr Broda-Wysocki (2012) ujmuje społeczną inkluzję jako działania ukierunkowane na grupy marginalizowane, które zwiększają szanse na społeczną partycypację, możliwość dobrego życia, udział w relacjach społecznych, uczestnictwo w demokracji. Zdaniem autora inkluzja bardziej wiąże się ze wspomaganiami życia wspólnotowego niż ekonomiczną egalitarną sprawiedliwością. Chodzi o „równy dostęp do partycypacji w indywidualnych i kolektywnych szansach życiowych” (Broda-Wysocki 2012: 66). Kerstin Ziemen (2012) uważa, że inkluzja to pokonanie nierówności społecznych, separacji i marginalizacji. Georg Feuser (2012) może nie wprost, ale pośrednio, wiąże inkluzję z przestrzenią społeczną i cechami charakteryzującymi grupy społeczne oraz relacje międzyludzkie. Jego zdaniem inkluzja może się dokonać w społecznościach otwartych, natomiast w społecznościach zamkniętych będzie utrudniona lub pozorną. Badacze poszukują czynników ograniczających ekskluzję oraz sprzyjających społecznej inkluzji osób z niepełnosprawnością. W literaturze przyjmuje się założenie

o układzie czynników wchodzących ze sobą w interakcję, co wiąże się z opracowywaniem wielowymiarowych modeli ekskluzji oraz inkluzji. Przykładem jest Indeks inkluzji społecznej, który uwzględnia takie aspekty funkcjonowania grup defaworyzowanych, jak: aktywność rodzinna, aktywność społeczna, aktywność zawodowa, dochód, aktywność polityczna i obywatelska, usługi sektora publicznego, usługi finansowe, bezpieczeństwo w miejscu zamieszkania, transport, czas wolny, zdrowie psychiczne, zdrowie fizyczne, aktywność edukacyjna (Huxley i in. 2006). Wielowymiarowy model (modele) inkluzji wskazują na to, że grupy zagrożone wykluczeniem powinny być wspierane w wielu obszarach życia, bowiem ekskluzja w jednym obszarze pogarsza funkcjonowanie jednostki w innych płaszczyznach. Oznacza to, że programy proinkluzyjne nie powinny się ograniczać jedynie do rehabilitacji medycznej osób z niepełnosprawnością czy też wspierania ich aktywności zawodowej, co w polskich warunkach odbywa najczęściej. W opracowaniu przyjęto, że kapitał społeczny stanowi teoretyczne zaplecze związane z myśleniem o inkluzji osób z niepełnosprawnością na poziomie makrosystemowym, mezosystemowym oraz mikrosystemowym. Idea inkluzji nawiązująca do założeń kapitału społecznego polega na odchodzeniu od paternalistycznego modelu pomocy, który utrzymywał zależność między wspierającymi a wspieranymi, wzmacniał roszczeniowość, a także utrzymywał w świadomości społecznej obraz osób z niepełnosprawnością jako biernych beneficjentów pomocy. Inkluzyjny model pomocy polega na budowaniu sieci inkluzji poprzez wzmacnianie kapitału wiążącego oraz pomostowego, współpracy ze środowiskiem osób z niepełnosprawnością, a także pełnosprawnych na szczeblu lokalnym, regionalnym, przestrzeganiu zasady subsydiarności, a także uzyskiwaniu korzyści z zasobów tkwiących w sieciach społecznych. Proinkluzyjne walory kapitału społecznego z jednej strony polegają na szerokim zakresie i jakości sieci społecznych, tj. zarówno rodzinnych, sąsiedzkich, przyjacielskich, lokalnych oraz regionalnych, z drugiej strony wiążą się ze zjawiskiem tzw. konwersji, czyli zmiany, przekształcenia postaci jednego kapitału w inny, np. społecznego w materialny. Te przekształcenia można ujmować na wszystkich poziomach analizy kapitału społecznego: mikro, mezo, makro. Według Piotra Sztompki: „Wszelka twórcza zmiana na mikro poziomie biografii indywidualnej, na średnim poziomie grup czy wspólnot i na makro poziomie historii ma swoje źródła w przestrzeni międzyludzkiej, a jej szanse zależą od poziomu kapitału społecznego, indywidualnego i zbiorowego” (2016: 335). Argumenty uzasadniające traktowanie kapitału społecznego jako

swoistego remedium sprzyjającego eliminowaniu czynników ekskluzji oraz wzmacnianiu czynników inkluzji osób z niepełnosprawnością można ująć na poziomie makrosystemowym, mezosystemowym oraz mikrosystemowym. Perspektywa makrosystemowa dotyczy społeczeństwa, które zdaniem autorów *Diagnozy społecznej* charakteryzuje się tym, że:

Jesteśmy w fazie rozwoju molekularnego, charakterystycznego dla krajów słabo rozwiniętych – w opozycji do rozwoju wspólnotowego, charakterystycznego dla krajów wysoko rozwiniętych [...]. Dla powodzenia przedsięwzięć zbiorowych, wymagających efektywnej współpracy [...] lokalnych społeczności i poszczególnych obywateli niezbędny jest kapitał społeczny: wiedza i zdrowie przestają wystarczać (Czapiński 2013: 323–331).

Z analiz porównawczych wynika, że w Polsce osoby z niepełnosprawnością, w porównaniu z Francją, Szwecją, Wielką Brytanią, uzyskują niższe wyniki w zakresie wielu aspektów psychospołecznego funkcjonowania związanych z kapitałem społecznym, np. poziomem zaufania oraz normy wzajemności (Chodyniecka, Rycielski 2008). Istnieje związek pomiędzy kapitałem społecznym a tempem rozwoju gospodarczego. Poziom rozwoju ekonomicznego kraju stanowi efekt kapitału społecznego (Czapiński 2013). Polska około 2020 r. przekroczy prób zamożności, co oznacza, że dalsze inwestowanie w kapitał ludzki przestanie wystarczać (Czapiński 2013). Na ten okres przypadnie również mniejsze zasilanie finansowe z UE. Polska w ramach Funduszy Europejskich w latach 2014–2020 miała do zagospodarowania 82,5 mld euro, w tym na realizację zadań związanych z wspieraniem włączania społecznego i walki z ubóstwem (<http://old.cpe.gov.pl/pliki/2453-materiały-informacyjne-spotkanie-nr5.pdf>). Zdaniem autorów *Diagnozy Społecznej* zostało nam niewiele lat na zbudowanie kapitału społecznego, jeśli chcemy się dalej rozwijać oraz być społeczeństwem inkluzyjnym. Idea budowania kapitału społecznego została uwzględniona w Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020 (Dz. Urz. 2013, poz. 378): „Kapitał społeczny jest ważnym czynnikiem rozwoju kraju, wymagającym wzmocnienia [...]. Ważnym elementem inicjowania zmian powinno być wzmacnianie gotowości Polaków do działania na rzecz dobra wspólnego”. W strategii wyróżniono cztery obszary kluczowe: (1) postawy i kompetencje społeczne, (2) współdziałanie i partycypację społeczną, (3) komunikację społeczną, (4) kulturę i kreatywność. Oznacza to potrzebę inwestowania w kapitał społeczny osób z niepełnosprawnością poprzez realizację różnych programów mających na celu wzmacnianie kompetencji społecznych i zaufania do innych, procesów samoorganizowania się, wspieranie działalności różnego rodzaju stowarzyszeń. W tym kontekście ogromnego znaczenia nabiera polityka oświatowa.

Szkoła może być źródłem kapitału społecznego poprzez umożliwienie wychowankom z niepełnosprawnością gromadzenia na miarę możliwości doświadczeń prospołecznych, swobodnego wyrażania własnych opinii, uczestniczenia w nauce współzrządzenia, współdziałania, współodpowiedzialności. Perspektywa mezosystemowa dotyczy kapitału społecznego w kontekście przestrzeni publicznej, którą stanowią wartości, zaufanie, normy społeczne wyznawane przez członków społeczności. Kapitał społeczny w wymiarze kolektywnym poprzez dostęp do sieci społecznych może dostarczyć grupie osób z niepełnosprawnością, takie autoteliczne korzyści jak np.: odczuwanie wspólnoty, przyjazny klimat, identyfikację społeczną oraz poczucie tożsamości społecznej. Kapitał społeczny w wymiarze instrumentalnym ułatwia kooperację, społeczną partycypację, oddolne stowarzyszanie się i podejmowanie działań na rzecz grup z różnymi ograniczeniami sprawności. Perspektywa mikrosystemowa pozwala ujmować kapitał społeczny w aspekcie konwersji oraz wynikających z nich korzyści. Wśród korzyści na poziomie jednostkowym osób z niepełnosprawnością wynikających z kapitału społecznego można wymienić dostęp do takich zasobów, jak np. wiedza, informacje, praca, rekomendacje, pomoc, wsparcie emocjonalne i finansowe. Według Piotra Sztompki (2016) kapitał społeczny po prostu zaspokaja potrzeby ludzkie. Dostęp do sieci społecznych i korzystanie ze wsparcia innych daje poczucie bezpieczeństwa egzystencjalnego. Z kolei brak dostępu do kapitału społecznego pogarsza zdrowie fizyczne i psychiczne, o czym wcześniej pisano (Sztompka 2016). Ponadto kapitał społeczny umożliwia zaspokajanie potrzeby kontaktu z ludźmi, społecznej afiliacji, a także sprzyja budowaniu własnej kompetencji oraz potwierdzaniu tożsamości indywidualnej, co wiąże się z przyswajaniem i respektowaniem norm obowiązujących w grupie.

Podsumowanie

Opracowanie to stanowi co najwyżej przyczynek do ukazania kapitału społecznego jako obiecującej kategorii teoretycznej, która może mieć zastosowanie w pedagogice specjalnej pod kątem wzmacniania czynników społecznej inkluzji osób z ograniczeniami sprawności. Poszukiwano argumentów wskazujących na potrzebę budowania kapitału społecznego w polskim społeczeństwie, szczególnie w odniesieniu do grupy osób z niepełnosprawnością. Problematyka kapitału społecznego stanowi nowe badawcze wyzwanie dla pedagogiki specjalnej. Istnieje potrzeba opracowania wielowymiarowych modeli kapitału

społecznego wyjaśniających zjawisko ekskluzji oraz inkluzji osób z niepełnosprawnością. Wiele obszarów kapitału społecznego w odniesieniu do tej grupy społecznej wymaga dalszych badań, a także ich rozpoznawania pod kątem możliwości wykorzystania w procesie budowania sieci inkluzji społecznej. Zaznacza się np. potrzeba diagnozy kapitału społecznego (wiążącego, pomostowego) pod kątem różnych grup z niepełnosprawnością. Istnieją przesłanki, że czynniki wykluczenia i inkluzji mogą być powiązane z rodzajem niepełnosprawności (Brzezińska i in. 2010). W badaniach i powstających na ich podstawie programów inkluzyjnych trzeba zwrócić uwagę na negatywne aspekty kapitału społecznego i jego ciemne strony. Istnieją dowody, że niekiedy kapitał społeczny może mieć charakter partykularny, egoistyczny, antyspołeczny (Ziółkowski 2000). Według Alejandro Portesa (1998) można mówić o negatywnym kapitale społecznym, który ujawnia się poprzez wykluczanie z sieci tzw. obcych, ograniczanie ludziom możliwości wyboru, co pogłębia konflikt między solidarnością ze wspólnotą a wolnością jednostki. Z przeglądu badań wnika, że zaznaczają się różnice dotyczące wielu aspektów związanych z kapitałem społecznym osób pełnosprawnych i z niepełnosprawnością. Oznacza to, że obie grupy społeczne dysponują innymi zasobami umożliwiającymi budowanie kapitału społecznego, mają inne potrzeby i oczekiwania, a także mogą przejawiać względem siebie praktyki wykluczające. W badaniach dotyczących kapitału społecznego oraz inkluzji nie powinno się pomijać aspektu zdrowia fizycznego i psychicznego, a także jakości życia osób z niepełnosprawnością. Odnotowano związek kapitału społecznego z dobrostanem fizycznym psychicznym i jakością życia. Kapitał społeczny pełni funkcję bufora, który łagodzi skutki chorób, stres psychologiczny oraz zapobiega depresji (Masłyk 2017; Fiorillo Sabatini, za: Sztompka 2016). Istnieje również potrzeba badań dotyczących budowania kapitału społecznego u osób z niepełnosprawnością w procesie edukacji. Znaczący problematyki są zgodni, że szkoła jest miejscem sprzyjającym budowaniu kapitału społecznego. Szczególnego znaczenia w tym kontekście nabierają relacje społeczne w szkołach między uczniami pełnosprawnymi a tymi z niepełnosprawnością, ich kompetencje społeczne oraz celowe działania edukacyjne ukierunkowane na kształtowanie umiejętności współpracy, dzięki której można uruchomić kapitał społeczny (Dudzikowa i in. 2011; Bąbka 2012; Wiśniewska-Juszczak 2004).

Warto zaznaczyć, że kapitał społeczny nie stanowi panaceum na wszystkie bolączki współczesnego świata. Wiązą się z nim zarówno pozytywne, jak i negatywne zjawiska. Kwestia proinkluzyjnych walorów kapitału społecznego

osób z ograniczeniami sprawności w relacji z pełnosprawnymi wymaga refleksji. Zdaniem Piotra Sztompki (2016: 330) kapitał społeczny powinien być „dyskontowany z umiarem, w sposób wolny od cynicznego manipulowania innymi i ich wykorzystywania dla własnych egoistycznych korzyści, ale także, z drugiej strony, nie może pozwalać na to, aby inni nim manipulowali i wykorzystywali przeciwko nam”.

Bibliografia

- Bąbka J. 2012. *Zachowania kooperacyjne w sytuacjach zadaniowych u młodzieży w okresie wczesnej adolescencji. Analiza porównawcza młodzieży pełnosprawnej i z różnymi ograniczeniami sprawności*, Oficyna Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Bąbka J. 2014. *W poszukiwaniu strategii edukacyjnej przeciwdziałania wykluczeniu osób z niepełnosprawnością*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej”, nr 4, s. 87–106.
- Bourdieu P. 1986. *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research of Sociology of Education*, red. J.C. Richardson, Greenwood, New York, s. 241–258.
- Broda-Wysocki P. 2012. *Wykluczenie i inkluzja społeczna. Paradygmaty i próby definicji*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa.
- Brzezińska A.I., Kaczan R., Rycielski P. 2010. *Obszary i modele badań nad zjawiskami wykluczenia i inkluzji osób z ograniczeniami sprawności*, „Polityka Społeczna”, nr specjalny: *Diagnoza potrzeb i podstawy interwencji społecznych na rzecz osób z ograniczeniami sprawności*, s. 58–62.
- Brzezińska A.I., Kaczan R., Rycielski P. 2010. *Układ czynników sprzyjających inkluzji i utrudniających inkluzję osób niepełnosprawnych*, [w:] *Wsparcie dla osób z ograniczeniami sprawności. Wyniki badań*, red. A.I. Brzezińska, R. Kaczan, P. Rycielski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 79–89.
- Chodyniecka A.M., Rycielski P. 2008. *Inni czy podobni? Charakterystyka osób z ograniczeniami sprawności*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej Academica, Warszawa.
- Chrzanowska I. 2009. *Zaniedbane obszary edukacji – pomiędzy pedagogiką a pedagogiką specjalną. Wybrane zagadnienia*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- Chrzanowska I. 2015. *Pedagogika specjalna. Od tradycji do współczesności*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- Czapiński J. 2010. *Kapitał społeczny jako motor rozwoju rozwiniętych*, „Małopolskie Studia Regionalne” nr 1 (18), s. 29–36.
- Czapiński J. 2015. *Kapitał społeczny*, [w:] *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków 2015*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa, s. 351–362.
- Czapiński J. 2014. *Kapitał społeczny*, [w:] *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej i Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa, s. 320–333.
- Dudzikowa M. 2011. *Ku sprawstwu, współpracy i refleksyjności poprzez ich doświadczanie w edukacji szkolnej. Brunerowskie przesłanie w praktyce*, [w:] *Doświadczenia szkolne pierwszego*

- rocznika edukacji*, red. M. Dudzikowa, R. Wawrzyniak-Beszterda, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków, s. 337–413.
- Działek J. 2011. *Kapitał społeczny jako czynnik gospodarczego rozwoju w skali regionalnej i lokalnej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Fajfer-Kruczek I. 2015. *Wykluczenie społeczne osób z niepełnosprawnościami w środowisku lokalnym – 03 kapitał społeczny i kapitał ludzki w kreowaniu rzeczywistości osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Feuser G. 2012. *Eine zukunftsfähige "Inklusive Bildung" – keine Sache der Beliebigkeit*, dostęp: http://www.georgfeuser.com/conpresso/_data/Feuser_G._Zukunftsf_hige_Inklusive_Bildung_HB_06.06.2012.pdf (otwarty 06.02.2020).
- Fukuyama F. 2003. *Kapitał społeczny*, [w:] L.E. Harrison, S.P. Huntington, *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństwa*, Zysk i S-ka, Poznań, s. 169–187.
- Growiec K. 2011. *Kapitał społeczny. Geneza i społeczne konsekwencje*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej Academica, Warszawa.
- Huxley P., Evans S., Munroe M., Webber M., Burchardt T., Knapp M., McDais D. 2006. *Development of a Social Inclusion to capture subjective and objective life domains (Phase I)*, National Coordinating Centre for research Methodology, Oxford.
- Iwański J., Owczarek D. 2010. *Potrzeba bycia rozumianym. Komunikacja społeczna i funkcjonowanie w grupie osób z ograniczeniami sprawności*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Kiersztyn A. 2004. *Lokalny kapitał społeczny a sukces programów reintegracji – wyniki badań*, [w:] *Utopie inkluzji. Sukcesy i porażki programów reintegracji społecznej*, red. K.W. Frieske, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa, s. 84–105.
- Krause A. 2010. *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- Kwiatkowski M. 2005. *Alternatywne aspekty kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał społeczny we wspólnotach*, red. H. Januszek, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań, s. 73–84.
- Kwiatkowski M., Theiss M. 2004. *Kapitał społeczny. Od metafory do badań*, „Rocznik Lubuski”, t. 30, s. 13–35.
- Lin N. 1999. *Building a network theory of social capital*, „Connections”, nr 22 (1), s. 28–51.
- Lin N. 2001. *Building a network of social capital*, [w:] *Social Capital. A Theory and Research*, red. N. Lin, K. Cook, R.S. Burt, Aldine de Gruyter, New York, s. 3–29.
- Lin N. 2004. *Social Capital. A Theory of social Structure and Action*, Cambridge University, Cambridge.
- Masłyk T. 2017. *Kapitał społeczny osób niepełnosprawnych jako podstawa działań ekspresyjnych i jego wpływ na zdrowie fizyczne, psychiczne oraz zadowolenie z życia*, „Acta Universitatis Lodzianensis Folia Sociologica”, 60, s. 161–181.
- Masłyk T., Migaczewska E., Stojkow M., Żuchowska-Skiba D. 2016. *Aktywni Niepełnosprawni? Obywatelski i społeczny potencjał środowiska osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwa AGH, Kraków.
- Nowak A. 2012. *Zagrożenie wykluczeniem społecznym kobiet niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

- Portes A. 1998. *Social capital: Its origins and applications in modern sociology*, „Annual Review of Sociology”, nr 24, s. 1–24.
- Putnam R.D. 1995. *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, tłum. J. Szacki, Instytut Wydawniczy Znak, Kraków.
- Putnam R.D. 2008. *Samotna gra w kręgle: upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, tłum. P. Sadura, S. Szymański, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Sierocińska K. 2011. *Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar i typy*, „Studia Ekonomiczne”, nr 1 (LXVIII), s. 69–86.
- Stankiewicz E. 2016. *Kapitał społeczny w perspektywie interdyscyplinarnej*, „Kwartalnik Prawo – Społeczeństwo – Ekonomia”, nr 4, s. 44–65.
- Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. Dz. Urz. 2013, poz. 378.
- Szatur-Jaworowska B. 2005. *Uwagi o ekskluzji i inkluzji na przykładzie polityki społecznej wobec osób starszych*, [w:] *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, red. J. Grotowska-Leder, K. Faliszek, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń, s. 63–72.
- Sztompka P. 2016. *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*, Instytut Wydawniczy Znak, Kraków.
- Szumski G. 2010. *Wokół edukacji włączającej: efekty kształcenia uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w klasach specjalnych, integracyjnych i ogólnodostępnych*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa.
- Theunissen G., Plaute W. 2002. *Handbuch Empowerment und Heilpädagogik*, Lambertus Verlag, Freiburg, Breisgau.
- Wiszejko-Wierzbicka D. 2010. *Niewykorzystana sfera. Partycypacja społeczna i obywatelska osób z ograniczeniami sprawności*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Wiśniewska-Juszczak D. 2004. *Czy szkoły integracyjne rozwijają kapitał społeczny dzieci?*, „Psychologia Jakości Życia”, nr 1, s. 39–60.
- Ziemen K. 2012. *Inklusion*, dostęp: www.inklusion-lexikon.de/Inklusion_Ziemen.pdf (otwarty 06.02.2020).
- Ziółkowski M. 2000. *Kapitał społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim*, „Studia Edukacyjne”, nr 22, s. 7–27.
- Żuraw H. 2008. *Udział osób niepełnosprawnych w życiu społecznym*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.